

צער כגורם משפיע בהלכות שבת

הרב מרדכי גודמן
הרב יהודה קליין

ראשי פרקים:

הקדמה

א. מקורות בגמרא

ב. דינים המובאים בגמרא שלמדו הראשונים שההיתר משום צער

ג. דינים שהתירו הראשונים משום צער

ד. דינים שהתירו האחרונים משום צער

ה. חולה

ו. מידת ההיתר משום צער

ז. שיטת ההלכה

ח. סיכום

הקדמה

מרגלא בפיהם של הפוסקים ראשונים ואחרונים ש"במקום צערא לא גזרו חכמים", והשתמשו בכלל זה להיתר בדינים שונים, ואף שכלל זה נשמע פסקני וכללי, עיון במקורות מגלה הבדלים בין הפוסקים מתי משתמשים בכלל, ואיזה רמת איסור ניתן להתיר בגינו. במאמר זה ננסה לבאר ולסדר את הדעות השונות. כמו כן יש לברר האם יש הגדרה לרמת הצער הנדרשת ע"מ להתיר, ומהי רמה זאת. נתמקד במאמר בהלכות שבת¹.

א. מקורות בגמרא

ו. גונח יונק חלב בשבת - במקום צערא לא גזור רבנן

המקור בגמרא לכלל שמתיר איסורי דרבנן מחמת צער היא הסוגיא לגבי יניקת חלב. הגמרא בכתובות (ס.) מביאה את דינו של רבי מרינוס האומר:

גונח יונק חלב בשבת. מאי טעמא? יונק - מפרק כלאחר יד, ובמקום צערא לא גזרו רבנן. אמר רב יוסף: הלכה כרבי מרינוס.

סוגיא זו עומדת בסתירה לכאורה לנאמר בשמו של אבא שאול במסכת יבמות (קיד.):

"אבא שאול אומר נוהגין היינו שיונקים מבהמה טהורה ביום טוב"

1. עבודה זאת היא חלק מעבודה כללית בנושא היחס בהלכה לגורמים התלויים בדעתו ובתחושותיו של האדם, שתתפרסם בעתיד אם ה' גומר עלי.

ומבארת הגמרא :

"היכי דמי אי דאיכא סכנה אפילו בשבת נמי ואי דליכא סכנה אפילו ביום טוב אסור לא צריכא דאיכא צערא וקסבר מפרק כלאחר יד הוא, שבת דאיסור סקילה גזרו רבנן, יו"ט דאיסור לאו לא גזרו ביה רבנן"

המסקנה העולה היא, שגונח אע"פ שיש לו צער אסור לניק מן הבהמה בשבת.

הרא"ש (שבת פרק כב סימן ד) העלה שיש שלושה תירוצים אפשריים :

1. הסוגיות חולקות, ואין הלכה כאבא שאול, אלא כר' מרינוס.
2. ר' מרינוס דיבר בצער שיש בו סכנה.
3. אבא שאול דיבר בצער של רעב, שהוא פחות מצער של גונח שזה חולה שאין בו סכנה.

הרא"ש קיבל את התרוץ הראשון, ואת התרוץ השלישי העלה כאפשרות סבירה. בשיטת הרא"ש שיש מחלוקת סוגיות הולכים הר"יף (שבת סא.) ור"י (תוספות יבמות קיד. ד"ה שבת) עפ"י שיטה זו צער של חולה שאין בו סכנה כולל בתוכו צער של רעב. וכן שיטת הריטב"א שמדובר על חולה שאין בו סכנה. לשיטה זאת הצער הוא סימן לחולי ואינו סיבה להתיר.

אולם אם נקבל את התירוץ השלישי, וזו דרכו של ר"ת (תוספות יבמות קיד. ד"ה שבת) נוכל להבחין שישנם שני סוגי צער האחד עוסק בחולה שאין בו סכנה והשני ברעב. וכך פירש הריטב"א (יבמות קיד.) את שיטת ר"ת :

דהכא צער רעבון בעלמא כי אולי יחלה מפני כן, אבל התם צער חולי דגונח הוא מכאב לבו ורפואתו בחלב וכדאיתא בפרק מרובה, וכיון שהדבר ידוע שהחלב יפה לו ויש בו צער כל הגוף התירו אפילו בשבת שבות ע"י שינוי², ואין למדין ממנו אלא לצער כיוצא בו דגונח ורפואה מסויימת וידועה דומיא דחלב.

הרי שצער רעבון אינו מהווה גורם שיש להתחשב בו, אולם אם מדובר על צער של כל הגוף, ומשמע שצריך אף צער כתוצאה מחולי, שיש לו רפואה מוגדרת - במקרה זה חכמים מתירים שבות ע"י שינוי³.

אמנם לשיטה זאת ביו"ט מותר צער של רעב, וכך כותב הגהות אשרי (כתובות פ"ה סי' יט) :

2. הריטב"א לשיטתו שחולב הוא איסור דרבנן, ועיין בריטב"א שבת צה. ד"ה חולב שלפי הבנתו שהגמרא התירה רק בשינוי אף לרבנן שסוברים שמפרק אסור רק מדרבנן, משום שצער שאין בו סכנה התירו רק שבות ע"י שינוי ולא שבות ממש. אך עיין לקמן במה שהבאנו מהגהות אשרי שמשמע ממנו שמדובר שמלאכה דאו"י ע"י שינוי ולכן הוא דרבנן, וכן כתב במהר"ח או"י, ועיין לקמן בפרק שעוסק ברמת ההיתר.

3. עיין הערה לעיל.

גונח יונק חלב בשבת כל מלאכה דרבנן כגון מפרק כלאחר יד ה"ה כל שאר מלאכות כלאחר יד במקום צערא דחולי שאין בו סכנה לא גזרו. ומיהו במקום צערא דחולי דרעב לא שרי אלא ביו"ט אבל בשבת לא. היוצא מהאמור לעיל שלדעות הראשונים שדחו מהלכה את הגמרא ביבמות, עיקר הטעם להיתר הוא החולי, ולא הצער.

ואף לשיטה שחילקה בין סוגי הצער - בשבת הקילו רק במקום חולי, ורק ביו"ט הקל מתחשבים בצער, אף שהוא רק צער רעבון בעלמא, להתיר איסור דרבנן של מפרק כלאחר יד.

אך עיין במהר"ח או"י (בשו"ת סי' קצט) שהבין בגמרא (יבמות שם) שלא מדובר על צער גמור, אלא היה מצטער שלא היה יכול להתענג. וכתב שם שלפי ר"ת זה מותר רק ביו"ט, ואילו לפי ר"י ר' מרינוס מתיר זאת אף בשבת.

ולמסקנה כתב המהר"ח שנראה שבמקום רעבון מותר שבות דאית ביה מעשה (כמו מפרק כלאחר יד) כ"ש שבות דלית ביה מעשה. אולם למעשה הסתייג:

"מיהו לא מלאני לבי להתיר אלא היכא שאין לו מה יאכל (נראה שצריך להוסיף - אבל לא) במקום שיש לו מקצת מאכל. כי דעת רבותינו נוטה לאסור איסור לומר לגוי לשבר תיבה שנאבד מפתחה והמאכל בתוכה. וכפי דברי יהא מותר. וגם לומר לגוי להסיר דף התנור להוציא הטמון מותר."

היינו למסקנת המהר"ח למדנו מדברי הגמרא שלכל הפחות במקום רעבון ממש, מותר איסור שבות מחמת הצער.

סיכום: העולה מהאמור לעיל, מה שניתן ללמוד מהגמרא שלכאורה מזכירה במפורש היתר משום צער, הוא, להרבה דעות בראשונים רק במקום חולי, לפי ר"ת בצער רעבון מותר רק ביו"ט, ואילו המהר"ח או"י הבין שאף בשבת, ולהלכה ולא למעשה נראה שמתיר אף במקום צער מיעוט תענוג.

ובכל אופן ההיתר הוא רק באיסורי דרבנן, ואולי אף רק בשבות שלא כדרכה - ועיין לקמן.

2. תינוק שיש לו גיעועין על אביו

בגמרא שבת (קמא): איתא:

"תנן נוטל אדם את בנו והאבן בידו אמרי דבי רבי ינאי בתינוק שיש לו גיעועין על אבן אי הכי מאי איריא אבן אפילו דינר נמי אלמה אמר רבא לא שנו אלא אבן אבל דינר אסור אבן אי נפלה לה לא אתי אבוה לאיתויי דינר אי נפיל אתי אבוה לאתויי".

וכתב המאירי שם:

פירשו בגמרא שבדינר אסור שמא יפול מיד התנוק ויחוס עליו ויטלטלנו ואפילו לאחוז בידו אחת ושיהא התנוק מהלך ברגליו ואף באבן דוקא בבן שיש לו גיעועין

על אביו ויש בדבר צער לתינוק אע"פ שאין שם סכנת חולי אבל בכן שאין לו געגעעין על אביו אין מתירין לו אחר שאין כאן צער לתינוק.
היינו משום צער שיש לו לתינוק התיירו רק טלטול מן הצד, אך כשיש אפילו חשש שמא יטלטל האב ביד - לא התיירו.
אמנם רש"י פרש שמדובר בסכנת חולי אף שאין סכנת נפש גמורה, וכ"כ בשו"ע (שט,א) שמדובר שאם לא יקח את התינוק - יחלה. ולפ"ז ההיתר הוא רק בחשש חולי ולא במקום צער.

ב. דינים המובאים בגמרא שלמדו הראשונים שההיתר משום צער

1. ציצין שפרשו רובן

הגמרא בשבת (צד:) מביאה:

"ציצין שפרשו רובן ביד מותר בכלי חייב חטאת מי איכא מידי דבכלי חייב חטאת וביד מותר לכתחלה הכי קאמר פירשו רובן ביד מותר בכלי פטור אבל אסור לא פירשו רובן ביד פטור אבל אסור בכלי חייב חטאת ... אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן והוא שפרשו כלפי מעלה ומצערות אותו".

ופרש שם רש"י:

"שפירשו רובן. קרובין לינתק...כלפי מעלה. לצד הצפורן התחילו לפרוש דקא מצערדו ליה טפיי".

היינו התיירו במקום צער גדול איסור תלישה דרבנן בשינוי, כמבואר שההיתר הוא דווקא בכגון זה שבכלי פטור אבל אסור, שפרשו רובן שאז קרובין לינתק, ומסביר במ"ב (שכח סקל"א) שנחשבים כתלושים.

2. מפיס מורסא

במסכת שבת (קז.) מובא בשמו של שמואל: "כל פטורי דשבת פטור אבל אסור".
חוץ משלושה, שאחד מהם הוא: "המפיס מורסא בשבת, אם לעשות לה פה - חייב, אם להוציא ממנה לחה - פטור".

רש"י (ד"ה פטור) מבאר:

"פטור ומותר, דאין כאן תיקון, ורבנן נמי לא גזור בה שבות משום צערא".

כיון שאינו רוצה לעשות פתח קבוע, אינו נחשב תיקון. וחכמים לא גזרו שבות משום שיש בזה צער.

וכן שיטת תוספות (כתובות ו. ד"ה האי):

"ודוקא משום צערא פטור ומותר אבל אי לאו משום צערא היה אסור אע"ג דלא ניחא ליה בפה כלל".

היינו, כותבים הראשונים שמשום הצער שבמורסא - מתירים את איסור השבות. ויש דיון באחרונים אם מדובר של שבות כדרכה או אינה כדרכה.

הביאור הלכה (סימן שכח סעי' כח ד"ה כדי להרחיב) הביא את הפמ"ג שדייק ממה שאומרת הגמרא שאם לעשות לה פה חייב, משמע שמדובר בכלי, וא"כ ההיתר להרחיב את פי המכה אף הוא בכלי, וא"כ למד מכאן מותר לעבור על שבות כדרכו למניעת צער. וכתב הפמ"ג שמהמג"א (שז"ק"ז) ומהשו"ע שכח, לג משמע שצער אינו מתיר שבות כדרכו. ולפ"ז כתב הבה"ל למסקנה שמה שמתירין להוציא ליחה הוא רק ביד ולא בכלי.

אולם הציץ אליעזר (ח"ח סימן טו - קוני משיבת נפש פרק יד) מעיר שמדברי המשנ"ב (סימן שח ס"ק מו) מוכח שמותר להוציא ליחה ע"י מחט. וגם דברי הפרמ"ג (מ"ז ס"ק כ"א) אינם מוכרעים שצריך רק ביד, אלא ניתן גם בכלי. היינו מותר שבות כדרכו להפגת צער.

3. מוך שהתקינה לנידתה

במשנה בשבת (סד:) מובא שמותר לאשה לצאת במוך שהתקינה לנדתה.

ודן שם התוספות (ד"ה ובמוך) בסיבת ההיתר:

"פ"ה באותו מקום שיבלע בו הדם ולא יטנפו בגדיה. ול"נ דא"כ אצולי טינוף הוא ומשוי הוא כדאמר בפ"ק (דף יא:) דכל אצולי טינוף לא חשיב ומשוי הוא. לכן נ"ל שלא יפול על בשרה ותייבש עליה ונמצא מצערה".

ובתוספות רא"ש (שם) כתב קצת אחרת "הילכך נראה לפרש שנותנת המוך שמה שלא יפול על בגדיה ויתיבש וישרט את בשרה".

ונראה שזאת גם כוונת התוספות שהצער הוא בגלל ששרט בשרה.

ולכאורה נראה שיש כאן היתר במקום צער. אלא שכבר כתב בשו"ת משפטי עוזיאל כרך א - או"ח סימן יב:

"...דמה שהתירו לאשה לצאת במוך שהתקינה לנדתה, הוא: משום דכיון שמצטערת בהם והוא נדבק בגופה נעשה מוך זה כמלבושה הצריך לגופה, (ע"י שבת דף ס"ד ותוד"ה ובמוך) תדע שהרי הוצאה היא איסור מדאורייתא, ולא היו מתירים איסור דאורייתא משום צערא".

היינו ההיתר אינו משום הצער, אלא הצער מגדיר את המוך כמלבוש, ולכן מותר לטלטלו בשבת.

ג. דינים שהתירו הראשונים משום צער

1. צידת פרעוש

בגמרא (שבת קז:) מובאת מחלוקת ראשונים לגבי צידת פרעוש:

"ותניא הצד פרעוש בשבת רבי אליעזר מחייב ורבי יהושע פוטר... עד כאן לא פליגי רבי אליעזר ורבי יהושע אלא דמר סבר דבר שאין במינו ניצוד חייב ומר סבר פוטר..."

וּכְתַב תּוֹסֵפוֹת בְּד"ה הַצַּד אֶת הַפְּרָעוֹשׁ :

"הַצַּד אֶת הַפְּרָעוֹשׁ כּו' ר"י פּוֹטֵר. מִשְׁמַע דְּפִטּוֹר אֲבָל אֲסוּר וְאוֹמֵר ר"י בְּשֵׁם הַרְבֵּי פוֹרֵת דַּאֲפ"ה אִם נוֹשֵׁךְ הָאָדָם מוֹתֵר לִיקַחְנוּ וְלִהְיֵשְׁלִיכוּ מֵעֲלָיו דְּמִשּׁוֹם צַעַר שְׂרֵי אֲבָל אִם הוּא בְּאוֹתוֹ עֲנִין עַל הָאָדָם שְׂאִינוּ יָרָא שִׁינִשְׁכְּנוּ כְּגוֹן עַל סַרְבְּלוּ מִבְּחוּץ אֲסוּר לִיטְלוּ אֲבָל יִכּוֹל לִהְפִּילוּ מֵעֲלָיו".

יוֹצֵא מִתּוֹסֵפוֹת שֶׁכְּשֵׁנוֹשֵׁךְ הַפְּרָעוֹשׁ - מוֹתֵר לְצוּדוֹ בְּאִיסוּר דְּרַבְנָן (כִּיּוֹן דַּאִין בְּמִינוּ נִיצוּד).

וְכֵן כָּתַב הַמַּהְר"ח אֹר זָרוּע (סִימָן קצט):

"כִּי רְצִיתִי לוֹמֵר דְּלֹא שְׂרִינָן שְׁבוֹת בְּמִקּוֹם צַעַר אֲלֵא לְהַסִּיר מֵעֲלָיו דְּבַר הַמְּצַעְרוֹ. כְּמוֹ מִפִּיס מוֹרְסָא לְהַסִּיר מִמֶּנּוּ לִיחָה הַמְּצַעְרָתוֹ וְכֵן צִידַת פְּרָעוֹשׁ וְכִיּוֹצֵא בּוֹה..."
לְכַאוּרָה מִשְׁמַע מִהַמַּהְר"ח או"ז שְׂדוּמָה צִידַת פְּרָעוֹשׁ לְמִפִּיס מוֹרְסָא, אִמְנַם לְכַאוּרָה צִידַת פְּרָעוֹשׁ קֵלָה יוֹתֵר כִּיּוֹן שְׂהוּי תְּרֵי דְרַבְנָן, אִין בְּמִינוּ נִיצוּד, וּמְלֹאכָה שְׂאִינָה צְרִיכָה לְגוּפָה⁴.

וְעִינָן בְּב"י (שטז, ט) שֶׁהֵבִיא מִחֲלוּקַת רֵאשׁוֹנִים אִם הוּי דוּוֹקָא בְּשַׁעָה שְׂעוּקְצוֹ, אִו אִף אִם מִתֵּיירָא שְׂמָא יַעֲקוֹץ.

וְכָתַב הַרִיטְב"א בְּשַׁבַּת (שס):

"אֲבָל כָּתְבוּ בְּתוֹסֵפוֹת שְׂאִם הוּא מִקּוֹם שְׂמַתִּירָא שְׂמָא יִשְׁכְּנוּ מוֹתֵר לִיטְלוּ אוֹתוֹ מִשֵּׁם כְּדִשְׂרִינָן לְכַפּוֹת כְּלֵי עַל הַנְּחַשׁ כְּדֵי שְׂלֵא יִשְׁכְּנוּ. וְאַחֲרֵים פִּירְשׁוּ שְׂאֲסוּר לִיטְלוּ אֲלֵא [אִם] עוּקְצוֹ מִמֶּשׁ וְלֹא דַאֲמִי לְנַחַשׁ דַּאִיכָא חֲשַׁשׁ דְּצַעְרָא דְּנִפִּישׁ טַפִּי. וּמְדַבְּרֵי רִש"י ז"ל נִרְאָה דְּכָל שְׂהוּא בְּגוּפוֹ מוֹתֵר, כִּיּוֹן שֶׁכְּבֵר הוּא נִיצוּד וְעוֹמֵד וַיֵּשׁ בּוֹ מִמֶּשׁ חֲשַׁשׁ צַעְרָא".

הֵיִינוּ מִבִּין הַרִיטְב"א שְׂדַעַת הַמַּתִּירִים אִף כְּשֵׁלֵא עוּקְצוֹ הוּא מִשּׁוֹם חֲשַׁשׁ צַעַר.

2. הַרִיגַת פְּרָעוֹשׁ

אִמְנַם לְגַבֵּי הַרִיגַת פְּרָעוֹשׁ יֵשׁ מִחֲלוּקַת בְּרֵאשׁוֹנִים

הַב"י (שס) הֵבִיא אֶת דְּבָרֵי הַמְּרַדְכֵי בְּשֵׁם ר"ת :

"וַיִּשְׂאֵר כָּל הַמְּזִיקִין כְּלוֹמֵר שְׂאִין בְּהֵם סַכְנָה אִם הֵי רְצִין אַחֲרָיו מוֹתֵר לְהוֹרְגֵן וְכָתַב רַבִּינוּ תַּם דְּהוּא הַדִּין פְּרָעוֹשׁ וְכִיּוֹצֵא בְּהֵם וְטַעְמָא מִשּׁוֹם דְּסַבְּר כְּרַבֵּי שְׂמַעוֹן דַּאֲמַר מְלֹאכָה שְׂאִינָה צְרִיכָה לְגוּפָה פִּטּוֹר עֲלֵיהּ וּמִשּׁוֹם צַעְרָא שְׂרֵי לְכַתְחַלָּה מִיַּדֵּי דְּהוּה אִמְפִּיס מוֹרְסָא (קז). וְכִיבִיּוּ גַחְלַת שְׂלֵא יוֹזְקוּן בַּה (מב.). עכ"ל"

אִךְ הַטּוֹר כָּתַב שְׂאֲסוּר לְהַרְגוֹ, וְכֵן כָּתַב בְּרִיטְב"א (שס):

וּמִיְהוּ לְהוֹרְגוֹ אֲסוּר, דַּאֲע"ג דְּמְלֹאכָה שְׂאִינָה צְרִיכָה לְגוּפָה הֵיא וְקוּ"ל כְּר' שְׂמַעוֹן דְּפִטְר, אִיסוּרָא דְּרַבְנָן [אִיכָא], וְלֹאִיתְנַצוּלֵי מְצַעְרָא סְגִי לְהוּ לִיטְלוּ וְלִהְשִׁיכוּ.

4. כַּמְבוּאֵר בְּרִש"י (שַׁבַּת קז): לְגַבֵּי נַחַשׁ.

יוצא שאף שיש לנו היתר במלאכה דרבנן במקום צער, לחלק מהדעות אין זה היתר כללי, אלא ממעטים בהיתר רק לפי הצורך. בשיטת הריטב"א לא ברור האם אוסר כיון שיש אפשרות נוספת לסלק את המזיק. אולם כאשר לא תהיה אפשרות להנצל מהצער אלא על ידי מלאכה שאין צריך לגופה יתיר את הדבר. מלשון הבי"י (שטו, ט) משמע שהבין בטור שאסור לעבור על מלאכה שאין צריך לגופה כדי להמנע מצער.

מאידך גיסא לפי ר"ת שמתיר, רואים שמותר גם במלאכה שאינה צריכה לגופה שנחשבת איסור דרבנן חמור.

3. מיניקת להקל על חלבה

הרא"ש⁵ במסכת שבת (פרק יט סימן ה) התיר למיניקת להקל חלב אם הוא גורם לה צער וזו לשונו:

"ולא דוקא סכנה אלא אפילו בשביל צערא בעלמא מותר. ולא עוד אלא אפילו לחלוב היא בעצמה ולהוציא את החלב. אע"פ שמלאכה שאינה צריכה לגופה חמיר איסורא טפי מאיסור טלטול. מידי דהוה אמפיס מורסא דשרינן מלאכה שאינה צריכה לגופה בשביל צערא."

אמנם עיין רש"י שם (קלה. ד"ה מפני הסכנה) כתב דהוי משום חולי. ועיין באו"ז (ח"ב סימן נח) שאין כאן איסור מפרק דאורייתא, כיון שחולב לאיבוד ואינה צריכה לחלב. וא"כ אין ראייה מכאן שצער מתיר במקום מלאכה שאינה צריכה לגופה.

4. מעלין אזנים ואונקלי

הרמב"ם (שבת פכ"א הל"א) פוסק:

"וכן מותר ליחנק וללפף את הקטן ולהעלות אזנים בין ביד בין בכלי ולהעלות אנקלי שכל אלו וכיוצא בהן אין עושין אותן בסמנין כדי לחוש לשחיקה ויש לו צער מהן"

וכן פסק בשו"ע (שכח, לא). והסביר בב"י (שם) שכיון שאין רגילין לעשות בסממנין אין כאן גזירת שחיקת סממנים, אלא רק טורח ועובדין דחול, ובמקום צער - מותר.

היינו צער מתיר איסור קל של טורח ועובדין דחול.

5. יציאה מחוץ לתחום מפני הגשמים והחמה

האו"ז (ח"ב סימן ו) כשדן לגבי יציאה מחוץ לתחום למי שצריך לנקבו כותב:

ונראה בעיני דה"ה אם הגשמים יורדים עליו ומצטער או שזרחה עליו חמה ושורפתו. כגון בתקופת תמוז, שמותר לו לצאת מן הספינה לתוך העיר. וק"ו מסוכה שחייב לאכול בה אעפ"כ תנן ס"פ הישן ירדו גשמים מאימתי מותר לפנות משתסרח

5. וכן שיטת תוספות שבת קלה. ד"ה מפני הסכנה

המקפה ולמאן דאנינא דעתי שרי לפנות אפי' קודם שתסרח המקפה כדא"ל רב יוסף לאב"י אנא כיון דאנינא דעתאי כמי שתסרח המקפה דמיא לי. ואמרינן עלה בירושלמי וגם בתוספתא תני כשם שמפנין מפני הגשמים כך מפנין מפני השרב ומפני היתושין.

היינו לדעת האו"י (והביאו הרמ"א או"ח תד סעיף א), צער של גשמים או חום מתיר איסור דרבנן של יציאה מחוץ לתחום.

ולמד זאת מסוכה, למרות שההיתר לצאת מסוכה הוא כיון שאין חיוב במצטער להשאר בסוכה, נראה שלמד האו"י מכך שהצער הוא גורם דומיננטי וחשוב ומתיר שינוי מקום. אם שינוי המקום פותר את בעית הצער. היינו צער הנובע ממיקום, מאפשרת ההלכה לשנות את המיקום על מנת שהמקום לא יגרום לצער. ואם מותר להפסיד מצווה, משמע צער זה הוא חשוב כך שניתן להכליל עליו, את הכלל, במקום צערא לא גזרו רבנן.

6. אמירה לנכרי

א) באיסור דאורייתא

בית יוסף (רעו,ה) מביא מחלוקת ראשונים לגבי הנאה ממדורה שהדליק הגוי בשבת:

כתוב בהגהות מרדכי פרק קמא (סי' תנב) בשם רבינו שמחה על המדורות שהשפחות עושות בבית אדוניהם שאם ראה ישראל ושתק אדעתיה עביד כיון שהעצים שלו וכל הני דפרק כל כתבי דאמרינן בשביל גוי מותר היינו שהגוי עושה מלאכה בשלו אבל בשל ישראל אפילו בבית גוי אסור, ואחר כך הביא תשובת רבינו ישראל (בהגהות מרדכי בנדפס "רבינו יום טוב" וכ"ה בשמו בלשון זאת בהגהות מיימוניות שמביא הב"י בהמשך הסימן) שמתיר להתחמם כנגד מדורת הגוי הנעשה בשביל ישראל כי ראה אביו ורבינו משולם שהיו פרושים שמתחממים וכן גדולי עולם וטעמא משום דהכל חולים אצל הקור ואם אינם חולים לפחות הם מצטערים ואמרינן (כתובות ס.) גונח יונק חלב בשבת ואע"ג דמפרק כלאחד יד הוא [בהגהות מיימוניות נוסף "במקום צער"⁶] לא גזרו ביה רבנן. ולולי יתמהו עלי הייתי מתיר אפילו האמירה בפירוש כל שכן אם הגוי עצמו עושה בשביל ישראל שישאל מתחמם כנגדו והביא עוד ראיות לדבריו:

ובמהר"ח או"י (סימן קצט) הביא גם כן מחלוקת בזה:

ועתה בשבת היה מה"ר סעדיה כאן ודברתי עמו מזה. כי רציתי לומר דלא שרינן שבות במקום צער אלא להסיר מעליו דבר המצער. כמו מפס מורסא להסיר ממנו

6. ובהגהות מרדכי הנדפס נוסף בסוגריים מרובעות "במקום צערא של חולה שאין בו סכנה" ועיין לעיל פרק א במחלוקת ראשונים מה למדנו מהדין של ר' מרינוס, ותוספת זאת היא לפי מי שהסביר שם שצער היינו חולה שאין בו סכנה.

ליחה המצערנו וכן צידת פרעוש וכיוצא בזה אבל לתקן או להביא על ידי גוי מאכל ומשקה לא. שהרי רבותינו הקדמונים נהגו איסור לחמם בית החורף בשבת. ומעשה היה שחוממו /שחיממו/ בית החורף בשבת ולא רצה רבינו אבא מארי זצוק"ל לאכול בה ואכל בחוץ. וכן עשה מורי הרב ר' אביגדור כהן צדק. ולמה לא נאמר אמירה לגוי שבות ובמקום צער לא גזור? ושמה שם יכול לסלק צער הצינה על ידי כסות יתר? וכמדומה לי שראיתי בפירושו אלהי הרוחות לכל בשר שכתב הר"ר שמואל דפלייש בשם רבינו יוס טוב שהיה מתיר לישב בבית החורף שחיממו גוי בשבת. דקיימא לן (שבת קכ"ט א') חולה שאין בו סכנה אומר לגוי ועושה והם חולים אצל צינה. ולפי דבריו אפילו לומר לגוי לחמם מותר ואינו יכול לחלק שפיר... ומ"מ כאן בעידנו סומכים רובם על דבריו ויושבים בבתי חורפות שמחממים גוים בשבת. אכן אין אומרים להם לחמם ושתיקה יפה לנו...

נראה מכאן שיש מחלוקת בהנאה ממלאכת גוי של הדלקת המדורה, וכן באמירה לגוי, באיסור דאורייתא של הבערה, האם מתירים משום הקור. והמתירים משמע שמתירים מחמת הצער של הקור, ולאו דוקא שנחשבים כחולים. וע"ש בהגהות מרדכי שהתיר משום דהוי שבות שאין בה מעשה⁷, בשו"ע בפסק ההלכה כתב שהכל "חולים" אצל הקור. ועיין בבאור הגר"א שם שמשמע שהתיר אף משום צער, וכתב שאת ראיותיו של ההגמ"ר ניתן לדחות, אך הראיה לדבר היא ממה שהתירו מפני מורסא ולהוציא את הקוץ.

(ב) באיסור דרבנן

השו"ע (שז,ה) הכריע במחלוקת הראשונים לגבי אמירה לנכרי באיסור דרבנן במקום מצוה ובמקום צורך גדול:

"דבר שאינו מלאכה, ואינו אסור לעשות בשבת אלא משום שבות, מותר לישראל לומר לא"י לעשותו בשבת; והוא שיהיה שם מקצת חולי, או יהיה צריך לדבר צורך הרבה, או מפני מצוה; כיצד: אומר ישראל לא"י בשבת לעלות באילן להביא שופר לתקוע תקיעת מצוה; או להביא מים דרך חצר שלא עירבו, לרחוץ בו המצטער; ויש אוסרין. הגה: ולקמן סי' תקפ"ז פסק להתיר, וע"ל סי' רע"ז דיש מקילין אפילו במלאכה דאורייתא, וע"ש סי' ג."

הוסיף השו"ע לסיבות ההיתר מלבד מצוה, מקצת חולי וצורך הרבה גם את המצטער.

ומקורו ברמב"ם (שבת פ"ו ה"י):

7. וע"ש שכתב שאפילו שבות שיש בה מעשה מתירים עבור כהן גדול אם היה חולה או זקן או אסטניס, והכל איסטיסיס אצל הקור, אמנם לכאוי צ"ב ראייתו שהרי אין שבות במקדש, עיין יומא (לד): במחלוקת הראשונים בגירסא בגמרא שם, ולמי שאינו אולי ראייתו היא שאסטניס נחשב דבר שראוי להתחשב בו, וצ"ב, ועיין בשו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' כד שדן באריכות בדברי הגמ"ר אלו, ויישב דבריו ע"ש).

"כיצד, אומר ישראל לנכרי בשבת לעלות באילן או לשוט על פני המים כדי להביא לו שופר או סכין למילה או מביא לו מחצר לחצר שאין עירוב ביניהן מים חמין להרחיץ בהם קטן ומצטער וכן כל כיוצא בזה"

והסביר הרמ"מ שם שהרמב"ם למד זאת מדברי הגמרא בעירובין :

"זה מוסכם מן הגאונים ז"ל שדוחין שבות דשבות לגבי אמירה לנכרי במכשירי מילה אף ע"פ שאין דוחין את השבת. ולמדו כן ממ"ש פ' הדר (עירובין דף ס"ז) שמותר לומר לנכרי להביא חמין לתינוק דרך מבו שאינו מעורב וזה בהסכמה מהם ז"ל. ומכאן למד רבינו לכל המצות כולן. והנראה לי מלשון רבינו שהוא מפרש מעשה דפרק הדר שלא ביום מילה אלא קודם לה או אחריה הרבה. ואעפ"כ התירו משום צער התינוק שהחמין יפין לו"

נמצינו למדים שבמקום צער מתירים שבות דשבות, אמירה לנכרי באיסור דרבנן.

ד. דינים שהתירו האחרונים משום צער

1. התרת שני קשרים זה על זה

הרמ"א (שיז, א) הביא את דברי השלטי גיבורים האוסר שני קשרים זה ע"ג זה :
 "וי"א דיש לזהר שלא להתיר שום קשר שהוא שני קשרים זה על זה, דאין אנו בקיאים איזה מקרי קשר של אומן דאפילו בשאינו של קיימא אסור לקשרו וה"ה להתירו"

וכתב על זה הרמ"א :

"ומ"מ נראה דבמקום צערא אין לחוש ומותר להתירו, דאינו אלא איסור דרבנן ובמקום צער לא גזרו"

היינו מתיר הרמ"א איסור דרבנן של התרת קשר שאינו של קיימא מחמת צער. ועיין בחוות יאיר (סימן קסד) שביאר את דברי הרמ"א כך :
 "ואפשר שרמ"א מיירי בבית צוואר או בתי שוקיים שנקשרו והוא מבקש לפשטם בלילה כשינסג למשתו לישן ובכה"ג דאיכא צער גדול".
 היינו רק במקום צער גדול מתירים ע"ש.

אמנם אפשר לומר שהרמ"א מתיר זאת רק במקרה זה של שני קשרים זה ע"ג זה שנאסר רק כי אין אנו בקיאים מהו קשר אומן, וא"כ זאת חומרא ואינו איסור דרבנן מעיקר הדין. רק כותב הרמ"א שאף אם הוא איסור דרבנן, מצאנו שמתירים איסור כזה מחמת צער, וא"כ הוא הדין כאן.

2. רחיצת כל גופו

רעק"א⁸ בחידושו לשו"ע (שז,ה) למד מדברי השו"ע (הובאו בפסקהג.6.ב) שלמרות שיש איסור לרחוץ כל גופו (כמבואר בשו"ע שכו,א) מצטער אף ללא חולי - מותר.

וכתב הטעם שאיסור רחיצה הוא קל דהוי משום גזירה. והפנה לרי"ף בביצה (יא. ברי"ף) שכתב:

"דהיא דאמרי לא ירחץ אדם כל גופו בשבת בחמין שהוחמו מערב שבת, דוקא בשבת, אבל ביום טוב שרי לרחוץ כל גופו בחמין שהוחמו מערב יום טוב, דלאו דבר שחייבין עליו משום שבות ולא משום רשות ולא משום מצוה אלא גזירה היא, וכי גזרי בשבת אבל ביום טוב לא".

היינו איסור רחיצה הוא קל, ולכן מותר למצטער.

3. רחיצת טיט שעל רגליו

בבה"ל (שכו, ד"ה או) הביא את הפמ"ג שהתיר לקנח טיט יבש שעל רגלו משום צערא דגופא.

והוסיף הבה"ל שהוא הדין שמותר לרחוץ טיט היבש ולא הוי כגיבול דכלאחר יד הוא ובמקום צערא לא גזרו.

4. פתיחת שמשיה

בעל התפארת ישראל בכלכלת השבת (אות לד) כתב להתיר פתיחת מטריה בשבת, לשיטתו שזה לכל היותר איסור דרבנן. ונימק זאת בין השאר משום צער הגשמים, ובמקום צערא לא גזור רבנן.

ועיין בשו"ת משפטי עוזיאל (כרך א - או"ח סימן יב) שכתב:

ואפשר היה להביא ראיה לדברי התפארת ישראל מדין גונח שהתירו לו לינוק חלב בשבת, משום שהוא מפרק כלאחר יד ובמקום צערא לא גזרו רבנן (עיין כתובות ס א) אולם גם מזה אין ראיה להתיר, שהרי בדין גונח עצמו כתב מרן דיש אומרים שאם אין לו אלא צער של רעב אסור אסור לינוק מן הבהמה (או"ח סי' שכ"ח סעיף לג'), וצער של גשמים או של חמה ודאי שאינו גדול יותר מצער של רעב.

חולק הרב עוזיאל על בעל התפארת ישראל אם צער גשמים נקרא צער, ועיין לעיל (פסקה ג.5) מש"כ בשם האור זרוע.

ה. חולה

לכאורה הדינים של חולה מציבים סימן שאלה על ההיתר של איסורי דרבנן מחמת צער, כיון שההיתרים בחולה מצומצמים מאוד, ובד"כ אין משתמשים

8. הביאו בבה"ל שכו סעיף א ד"ה במים.

בהיתר של מקום צער, אף שלכל הדעות חולי הוא שיקול יותר משמעותי להיתר מאשר צער. ויש לדון בזה כדלהלן.

לגבי מי שיש לו כאבים פוסק השו"ע בתחילת סימן שכח:

"מי שיש לו מיחוש בעלמא והוא מתחוק והולך כבריא, אסור לעשות לו שום רפואה, ואפי' ע"י א"י, גזירה משום שחיקת סמנים."

ולגבי חולה שאין בו סכנה הביא השו"ע (סעיף יז) את הדעות שונות מה רמת האיסור שהתירו לעשות עבורו.

"חולה שנפל מחמת חליו למשכב ואין בו סכנה, הגה: או שיש לו מיחוש שמצטער וחלה ממנו כל גופו שאז אע"פ שהולך כנפל למשכב דמי (המגיד פ"ב), אומרים לא"י לעשות לו רפואה אבל אין מחללין עליו את השבת באיסור דאורייתא, אפילו יש בו סכנת אבר; ולחלל עליו ישראל באיסור דרבנן בידיים, יש מתירים אפילו אין בו סכנת אבר; ויש אומרים שאם יש בו סכנת אבר עושין ואם אין בו סכנת אבר אין עושין; ויש אומרים שאם אין בו סכנת אבר עושין בשינוי, ואם יש בו סכנת אבר עושין בלא שינוי; ויש אומרים אפי' יש בו סכנת אבר אין עושין לו דבר שהוא נסמך למלאכה דאורייתא, ודברים שאין בהם סמך למלאכה עושין אפילו אין בו סכנת אבר; ודברי הסברא השלישית נראין..."

יוצא שאנו מתירים איסורים ברמה מסוימת עבור חולה שאין בו סכנה, אך יש איסור דרבנן לעשות רפואה למי שיש לו כאבים, וממילא משמע שאין להתיר שום איסור, אפילו דרבנן במקרה כזה.

אמנם מצאנו לכאורה שמתירים איסור אמירה לגוי עבור מי שמצטער, כך כותב האורחות חיים המובא בב"י, ונפסק ברמ"א (או"ח שכח, ג):

"מי שחושש בשינוי ומצטער עליו להוציאו, אומר לא"י להוציאו"

אך כבר כתבו האחרונים וכ"כ במ"ב (שם סק"י) "היינו דכאיב ליה טובא ומצטער כ"כ עד שחלה כל גופו עיי"ז אף שאינו נופל למשכב וכדלקמן סעי' יז" היינו כמבואר ברמ"א (שכח, יז) שמי "שיש לו מיחוש שמצטער וחלה ממנו כל גופו שאז אע"פ שהולך כנפל למשכב דמי" ומוגדר שם כחולה שאין בו סכנה.

היינו מיחוש סתם הגורם לכאבים, אינו מתיר דבר (ולחיפך אולי גם גורם לאיסורים כיון שאינו נחשב בריא, עיין סעיף לו שם), אך מיחוש הגורם לצער מרובה שנחלה ממנו כל גופו - מותר לעשות לו מה שמותר לעשות לחולה שאין בו סכנה, וגם לחולה שאב"ס לרוב הדעות אין היתר לעבור על איסורי דרבנן בידיים, אלא רק ע"י גוי, וכך הוא פסק השו"ע אליבא דאחרונים.

ונשאלת השאלה מדוע לא נאמר בכל ענייני חולה במקום צער לא גזרו, ולא רק שלא התירו איסורים אלא גזרו גזירה חדשה ואסרו כל ריפוי אטו שחיקת סמנים.

לגבי עצם גזירת ריפוי אטו שחיקת סמנים ניתן לומר את מה שכתב באבני נזר (ח"א סימן קיח) בשם גיסו של השואל שם, שגזירה זאת מיוחדת היא למקום צער, ולכן לא התירו.

נראה להרחיב דבריו ולומר, שראו חכמים צורך לגזור בחולה שצריך ריפוי שזה דבר מצוי, וקרוב הדבר שיגיעו לידי שחיקת סמנים. משא"כ היתר מקומי של איסור דרבנן במקום צער, לא יביא בהכרח לפירצה נוספת.

ולכן מצאנו בחולה רמות שונות של היתרים, כאשר ככל שחולים יותר, גוזרים פחות משום שחיקת סממנים. במיחוש בעלמא אוסרים אפי"א אמירה לגוי באיסור דרבנן, כמבואר בסעי' א בשו"ע שאסור משום שחיקת סממנים, ומי שחולה באחד מאבריו - זהו מה שקרוי בשו"ע (שז,ה) "מקצת חוליי", שהתירו אמירה לגוי באיסור דרבנן (עי' המ"ב שח סקני"ב), ומי שחש בכל גופו ונפל למשכב בזה התירו אמירה לגוי באיסור דאו'.

אך עדיין יש לדון לגבי היחס בין ההיתרים בחולה להיתרים של מצטער שמצאנו במקרי חולי, ויש לדון בעיקר ביחס לגונח, וביחס למפיס מורסא, ששניהם ענייני חולי שלכאורה התירו בהם יותר מאשר בחולה.

1. היחס בין חולה להיתר גונח

לגבי היחס בין חולה לגונח (עיין לעיל פסקה א.1), שבגונח לכאורה התרנו איסור דרבנן, ואילו בחולה שאב"ס לא התרנו, ניתן ללכת בכמה דרכים:

א. לפי הראשונים שם שמפרק כשלעצמו הוא איסור דרבנן, א"כ גם שם לא התרנו איסור דרבנן כדרכו, ואותם ראשונים סוברים שגונח ההיתר הוא משום חולי, א"כ מקבילים הדינים, ואכן השו"ע ראשונים אלו את הדינים⁹.

ב. לפי הראשונים שההיתר בגונח הוא משום חולה, כתב הרשב"א בשבת (קכט). שיש חילוק בין איסור שנעשה כדרכו אף שהוא מדרבנן לאיסור שלא כדרכו אף שהוא במקורו מדאורייתא¹⁰.

ג. עיין במ"ב (שכח,קז) בשם הר"ן¹¹ - שהסביר שגונח שיונק, מתירים לו איסור דרבנן בידים, אף שמדובר בחולה שאין בו סכנה, כיון שבמקרה זה אי אפשר ע"י גוי.

ד. הסוברים שההיתר בגונח הוא משום צער, ומתירים שם אפילו איסור דאורייתא בשינוי היינו איסור דרבנן בידים, אפ"ל שהם יסברו כדעה המובאת אף היא בשו"ע שגם בחולה שאב"ס מתירים איסור דרבנן בידים.

9. ריטב"א (שבת צה. וכתובות ס.), ועיין בר"ן שבת (קכט.).

10. כך פשט הרשב"א שם, ועיי"ש בהערות המהדיר שהאחרונים דנו בכוונת הרמב"ן אם סובר כך או כריטב"א דלעיל.

11. לעי"ע ל"מ דבר זה בר"ן.

ה. אפשר גם לומר סברא שכל מה שמתירים למצטער נתיר אף לחולה שאב"ס, ומה שאסרנו לחולה שאב"ס לעבור על איסורים דרבנן בידיים היינו עניינים הקשורים לרפואתו, אך לא מה שנוגע למניעת צערו, ומה שאמרו הדבר בלשון כללית היינו שאין היתר גורף מדין חולה, אלא חזר דינו לאדם רגיל וימדד לפי צערו.

2. מה בין חולה למפיס מורסא

הפמ"ג (א"יא שכח ס"ק מ"א) כתב שיש ליישב מה ההבדל בין חולה שאין בו סכנה שלא התרנו איסור דרבנן בידיים (לרוב הדעות, ולפי פסק השו"ע שכח, יז) למפיס מורסא. וע"ש שהביא שלפי הרמב"ם מפיס מורסא אפילו מלאכה שאין צריך לגופה לא הוי, אך לא כתב יישוב לדבר לפי החולקים על הרמב"ם.

ועיין באגלי טל (טוחן סקל"ח אות לא-לג) שדן בשאלה זאת, והוכיח שאין מתירים איסור במלאכה שאינה צריכה לגופה אפילו לצורך חולה שאב"ס מהא שאסור לכבות את הנר אף לפי ר"ש, אלא בשביל חולה שיש בו סכנה (כמבואר בגמרא שבת ל.). והעלה שבמפיס מורסא הוי אינו מתכווין ואף שהוי פס"ר - בכל אופן כיון שאינו מתכווין למלאכה, הוי שבות קל, ולכן התירו. ואילו במכבה הנר הרי מתכווין למלאכה ולכן לא התירו. ואף מיניקת שהתירו לה התוספות והרא"ש להקל מחלבה, אין מתכוונות שם למאלכה, כיון שהחלב הולך לאיבוד.

והוסיף על זה במנתת יצחק (שו"ת חלק ג סימן כד):

"ואותם שס"ל דהוי יותר מפסיק רישא, ס"ל דאף שבות שיש בה מעשה הותר, ואף אם נאמר דמלאכה שא"צ לגופה חמיר כנ"ל, י"ל לדידהו שס"ל כדברי הרב המגיד בשיטת הרמב"ם, שפסק מלאכה שא"צ לגופה חייב, ומ"מ פסק דמפיס מורסא פטור ומותר, דלדידי מעיקרא לא קשה, וכמ"ש האבני נזר (בשו"ת חאו"ח סי' קיט)".

אמנם לפי מש"כ לעיל (ב.2) בשם הבה"ל שההיתר במפיס מורסא הוא רק ביד ולא בכלי, א"כ התרנו שם רק שבות שלא כדרכה, ואת זה התרנו אף בחולה שאב"ס.

1. מידת ההיתר משום צער

1. היחס בין היתר מחמת הצער להיתרים אחרים

להדגשת חשיבות מרכיב הצער כמתיר, ניתן ללמוד מהשוואה שעורך ההגהות אשרי¹² (כתובות פרק א סימן י) בין היתר במקום צער לעומת איסור במקום מצוה. ואלו דבריו:

"והיכא דהוה פסיק רישיה אע"ג דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה אסור אפילו במקום מצוה אף ע"ג דבמקום צער שרי כגון מפיס מורסא."

12. וכ"ה בתוספות כתובות ה: ד"ה לדם.

שיטת הג"א מעלה את חשיבות הצער מעל מקום מצוה. היינו חכמים לא גזרו היכן שיש צער. אך אם גזרתם מתנגשת עם קיום מצוה, עצם השמיעה לחכמים היא בעצמה מצוה.

לעומת זאת ההיתר שמצאנו משום כבוד הבריות בפשטות מתיר יותר מאשר במקום צער, ולדוגמא מצאנו (גמרא שבת צד:): שהתירו טלטול בכרמלית משום כבוד הבריות ועוד מקרים רבים, ודי לנו אם נתבונן בניסוח של ההיתרים הללו, מול במקום צער **לא גזרו רבנן**, עומד גדול כבוד הבריות **שדוחה לא תעשה שבתורה**¹³ ואכמ"ל.

2. איזו רמת איסור מתיר הצער

(א) מלאכה דאורייתא בשינוי¹⁴

כך לכאורה יוצא מדין גונח, (לעיל פיסקה א.1) אם נסביר ששהיתר שם הוא משום הצער, אך כבר כאמור הרבה ראשונים מסבירים שהטעם הוא משום חולי, ולא צער גרידא. מלבד זאת ישנה שם שיטה בראשונים שמדובר שם על איסור דרבנן שלא כדרכו.

(ב) מלאכה שאינה צריכה לגופה¹⁵

כך יוצא מדין מפיס מורסא (עיין פיסקה ב.2) שהגמרא אומרת פטור ואומר שמואל שהוא פטור ומותר. ועיין תוספות (שבת ג. ד"ה הצד) שהבין שהוי מלאכו שצריך לגופה.

וכך כתבו במפורש הרא"ש ותוספות לגבי מיניקת (עיין פיסקה ג.3) שהתירו לה להקל מחלבה מטעם שהתירו חכמים במלאכה שאין צריך לגופה, והמרדכי בשם ר"ת לגבי הריגת פרעוש (עיין פיסקה ג.2).

13. ואף שבפשטות גם כבוד הבריות דוחה רק איסורי דרבנן, אך הניסוח מורה על העדיפות שיש להיתר זה.

14. הסדר של רמת האיסור הוא מהחמור אל הקל. אמנם עיין ברשב"א שהבאנו לעיל (פיסקה ה.1 אות ב) שכתב שמלאכה בשינוי אף אם המלאכה דאורייתא קלה להיתר יותר מאשר מלאכה דרבנן כדרכה ע"ש, ולפי"ז הסדר הוא אחר.

15. מצאנו בראשונים שמלאכה שאינה צריכה לגופה חמורה יותר מאיסור דרבנן. דוגמא לדבר ניתן לראות בדברי הר"ן לגבי כבוד הבריות שכתב (שבת צד:): "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה. איכא למידק הכא כיון שכן לדידן דקיייל כר"ש דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה אף להוציא את המת לרשות הרבים לישתרי. ליתא שלא התירו מפני כבוד הבריות אלא בדבר שעיקרו מדברי סופרים כגון בכרמלית אבל ברשות הרבים לא משום דמי מפיס במלאכה זו אם הוא צריך לגופא אם לאו שאפילו במת אמרו בירושלמי דמשכחת ביה מלאכה הצריכה לגופא כגון בנכרי שהוציאו לכלבו, הלכך ברשות הרבים אסור וכל היכא דאיכא דררא דאיסורא דאורייתא לא שרו רבנן גבי מת".

ולפי מה שכתבנו לעיל בשם האגלי טל ההיתר כאן הוא משום שאינו מתכווין, ואין היתר במלאכה שאין צריך לגופה.

ג) איסור דרבנן כדרכו

מי שמתיר מלאכה דאורייתא בשינוי ודאי שמתיר גם איסור דרבנן כדרכו וכן לכאורה גם מי שמתיר מלאכה שאין צריך לגופה, מלבד זאת מצאנו את האו"ז שמתיר יציאה מחוץ לתחום (עיין פיסקה ג.5), כמו כן היתר של צידת פרעוש (עיין פיסקה ג.1) לפי פשט הגמרא, ולכאורה לפי מי שמחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה¹⁶. וכך הם דברי הרמ"א לגבי התרת שני קשרים (עיין פיסקה ד.1). אמנם ניתן לומר ששם הדין של שני קשרים זה ע"ג זה הם חומרא, כיון שאין זה ברור דהוי קשר של אומן, וא"כ לא הוי אף איסור דרבנן. וכן עולה מדברי התפארת ישראל בהתירו לפתוח מטריה בשבת (עיין פיסקה ד.4).

ד) איסור דרבנן בשינוי

כך הדין בגונח לפי הראשונים שסוברים שחולב הוא איסור דרבנן, וכך הוא הדין בציצין שפרשו רובן (עיין פיסקה ב.1)

ה) איסור דרבנן קל

מצאנו שמתירים כמה איסורי דרבנן קלים, מעלין אזנים (עיין פיסקה ג.4) שזה רק איסור טורח, רחיצת כל גופו (עיין פיסקה ד.1) שזה משום גזירה, ובמקרה של תינוק שיש לו גיעגועין על אביו (עיין פיסקה א.2) שפרש המאירי שההיתר הוא משום צער, התירו טלטול מוקצה שלא בידים. אמנם רש"י שם פרש שמדובר בחשש חולי.

ו) תרי דרבנן

צידת פרעוש (עיין פיסקה ג.1), רחיצה חלקית (עיין פיסקה ד.3)

ז) אמירה לנכרי באיסור דאורייתא

כ"כ חלק מהראשונים לגבי הבערת מדורה מפני הקור (עיין פיסקה ג.6.א), ולעומתם ראשונים אחרים אוסרים דבר זה.

ח) אמירה לנכרי באיסור דרבנן

כן עולה בפשטות מדברי הרמב"ם (עיין פיסקה ג.6.ב) ופסקם השו"ע.

16. אמנם ניתן לומר שלמ"ד מלאכה שאין צריך לגופה חייב, נזדקק בדין צידת נחש שלא יזיקנו לומר שאין זו מלאכה כלל, וא"כ הוא הדין לצידת פרעוש שלא יעקצנו (הרמב"ם שסובר כך לא הביא את ההיתר של פרעוש, אך אין ללמוד מכך דבר, שהרי אין דרכו של הרמב"ם להביא דינים שאינם מפורשים בגמרא).

3. רמות שונות של צער

מצאנו במקורות דלעיל דרגות שונות של צער במקרים השונים, ניתן אולי לדרג את רמות הצער מהקשה אל הקל:

צער של חולי, צער כל גופו שנופל למשכב, צער של כל גופו, צער חלק אחד מגופו, צער צינה, צער גשמים וחמה, צער רעבון, מניעת תענוג אכילה, מפיס מורסא, עקיצה, אי רחיצה, לכלוך ברגל, גיעגועין כל אחד מהרמות התיר לפחות לחלק מהדעות איסור כלשהוא, ויש לדון האם יש קשר בין רמת הצער לחומרת האיסור שאנו מתירים בגלל הצער.

4. היחס בין רמת הצער לרמת ההיתר

באופן פשוט ניתן לטעון שככל שהצער גדול יותר, נוכל להתיר איסור חמור יותר, וכן לכאורה מצאנו באחרונים שהתייחסו לרמת הצער כגורם ברמת ההיתר.

בשו"ת אבני נזר (או"ח סימן קיח) כתב:

ובודאי יש חילוק דין בין צער מקצת למצטער ביותר, בציצין שפרשו רובן דמותר להסירן ביד והוא שפרשו כלפי מעלה ופרשיי (צד): דמצטער ליה טפי: וכן הפנ"י (ברכות טז): בבואו לחלק בין ההיתרים משום צער בהלכות שבת לדינים בהלכות אבילות, מחדש שיש שני סוגי צער ואלו דבריו:

אפילו איסור שבת דחמור, לא גזרו באיסור דרבנן בחולה שאין בו סכנה וכדאיתא להדיא בכתובות (דף ס'). גבי גונח יונק חלב בשבת משום דבמקום צערא לא גזרו ביה רבנן ומסקינן התם דהכי הילכתא וע"ש בתוספות ובחידושינו, וה"נ משמע בפרק כל שעה (פסחים כ"ה): גבי גוהרקיא דערלה וכה"ג טובא וא"כ אמאי זוקי סתמא דתלמודא הכי במילתא דר"ג לאוקמי דוקא כמ"ד אנינות לילה דרבנן כיון דבלא"ה אתי שפיר אליבא דכו"ע. ויש ליישב דהתוספות משמע להו דאיסטניס דהכא קיל טפי מחולה שאין בו סכנה ומגונח וליכא אלא צערא פורתא ומש"ה אין להקל אלא דוקא היכא דאיכא תרי דרבנן דאנינות לילה דרבנן ורחיצה אפילו דיום הוא מדרבנן.

העולה מדבריו שככל שהצער גדול יותר, כך נוכל להתיר איסורים חמורים יותר. אולם אם נבדוק במקרים השונים שהבאנו לעיל נמצא שאין בהכרח התאמה בין רמת הצער לחומרת האיסור, והדבר בפשטות תלוי במחלוקות והדעות השונות יותר מאשר בקריטריון גודל הצער.

ברור עם זאת שצער גדול שנופל למשכב שבגללו נחשב האדם לחולה שאב"ס, מביא אותנו להגדרה אחרת, וודאי שבדרגה זאת יש היתרים רבים יותר.¹⁷

17. ראוי לציין שבכמה מקומות נראה שרשיי נוטה לפרש את ההיתרים משום חולי יאף במקום שאחרים פירשו משום צער, כגון במיניקת ובתינוק שיש לו גיעגועין, בגונח לעומת זאת כתב שמצטער מכאבו ודוק.

ז. שיטת ההלכה

1. סיכום הדינים בש"ע

עיון בשו"ע והפוסקים מצייר בפנינו את התמונה הבאה¹⁸:

לגבי אמירה לנכרי, התיר השו"ע (רעו) לומר לנכרי להדליק מדורה מחמת הקור, אך מגדיר זאת שהכל חולים אצל הקור, היינו צער סתם אינו מספיק להתיר אמירה לנכרי באיסור דאורייתא. ואמירה לנכרי באיסור דרבנן סותר השו"ע (שז,ה) להתיר משום צער אפילו של מניעת רחיצה, והביא שם י"א שחולקים על כל העקרון של היתר אמירה לנכרי אפילו באיסור דרבנן למעט המקרים המפורשים שנמצאו בגמרא.

לגבי תינוק שיש לו גיעוגועין, פסק השו"ע (שט,א) שמותר לטלטל מוקצה שלא בידים, אך אוסר לטלטל בידים ואפילו אם רק יש חשש שיטלטלו בידים.

צידת פרעוש מתיר השו"ע (שטז,ט) ובפשטות שם זה תרי דרבנן, אין במינו ניצוד ומלאכה שאין צריך לגופה, אך לא התיר הריגת פרעוש, ומשמע מזה שלא מתיר מלאכה שאין צריך לגופה במקום צער, אך ניתן לומר שכיון שיש אפשרות רק ע"י סילוק וצידה לא נתיר יותר מהצורך ההכרחי.

הרמ"א (סימן שיז) מתיר לפתוח שני קשרים זה ע"ג זה אף שהחמיר שנחשב קשר אומן, כיון שהוי איסור דרבנן משום שהקשר אינו של קיימא. אמנם כבר ציינו לעיל ששם זאת רק חומרא שנחשב כקשר אומן בגלל שאנו לא בקיאים, מהו קשר אומן.

השו"ע פוסק את הדין שמותר להפיס מורסא (שכח,כח) אך יש דיון באחרונים שם, האם מותר ביד או בכלי (עין משי"כ לעיל בפסקה ב.2) וא"כ אין הכרעה אם מותר איסור דרבנן כדרכו או לא, מלבד זאת הבאנו לעיל (פסקה ה.2) את דברי האגלי טל שבמפיס מורסא יש סברא נוספת להתיר כיון שאינו מתכוין למלאכה.

בצפרנים וציצין שפרשו כתב השו"ע (שכח,לא) את הדין העולה מהגמרא שמותר ביד אם פרשו רובן, ושם כאמור הוא תרי דרבנן, כיון שפרשו רובן חשובים כתלושים, וביד הוי שינוי.

לגבי גונח התיר מפרק כלאחר יד (וכתב שם המ"ב שחולב הוא איסור דאורייתא) ולא כתב השו"ע (שכח,לג) באיזה צער מדובר, אך הביא י"א שאין מתירים צער של רעב בשבת, ונראה א"כ שהצער שדיבר עליו בתחילה הוא כשיטת הראשונים שהוא כחולה שאב"ס, וכן הבינו האחרונים בדבריו. וכתבו האחרונים (ב"ח וא"ר עין במ"ב ס"ק ק"יח) שצער של רעב אינו מתיר בשבת אך ביו"ט כן.

18. הדינים מובאים כסדר השו"ע.

ובנוגע להעלאת אונקלי ואזנים (שכח, מג) מתיר בפשטות, ונימק זאת שאין עושים אותם בסמנים ולכן לא חוששים לשחיקת סמנים, ובארנו לעיל שהאיסור כאן הוא משום עובדין דחול.

מה שמתיר השו"ע (של, ח) למיניקות להקל חלבה בידיה, בארו שם האחרונים דהוי מפרק שלא כדרכה כיון שהולך לאיבוד.

לגבי יציאה מתוך לתחום מתמת צער גשמים וחמה, השו"ע לא הזכיר דבר זה, אך הרמ"א (תד, א) הביא את דברי האו"ז בפשטות, יוצא א"כ שמתיר איסור דרבנן כדרכו, ויש לומר שאיסור תחומין אינו מלאכה, ומתירין בו יותר¹⁹.

אם נבחן את פסק ההלכה במקרים השונים שהבאנו, נגלה שהשו"ע מתיר בפשטות במקום צער רגיל באיסורי דרבנן קלים, תרי דרבנן, ואמירה לנכרי באיסור דרבנן. לגבי איסור דרבנן כדרכו למשל מלאכה שאין צריך לגופה נחלקו האחרונים. ורק כאשר הצער גורם לחולי מתיר איסורי דרבנן גמורים כגון אמירה לנכרי באיסור דאורייתא, ומפרק בשינוי (וגם זאת כפוף לדין חולה שאב"ס).

2. הרחבת העקרון לדינים חדשים

שאלה חשובה שעולה מבין השיטין היא, האם ניתן ללמוד ולישם את העקרון, במקום צער לא גזרו רבנן, לדינים חדשים, שאינם מופיעים בגמרא? המגיד משנה (הלכות שבת פ"ו ה"ט) כתב שאין מדמים דבר לדבר בענייני השבותים. ונפסק במג"א (שז, ס"ק ה).

בעל החוות יאיר גם הוא סובר כך (קסד) בדיון בשאלה אם מותר להרוג פרעושים המצערים בעקיצתם:

הא דבמקום צערא לא גזרו רבנן לא מצינו בש"ס רק גבי גונח יונק. ... ואף כי רמ"א למד ממנו ... בריש סי' שיז (כוונתו לרמ"א לגבי שני קשרים הובא לעיל פסקה ד.1)... מ"מ אין לנו ללמוד ממנו בשום מקום לעשות דברי חכמים עיר פרוצה אין חומה כי אין לדמות צער לצער [עיין תשובה קצ"א] ואפשר שרמ"א מיירי בבית צוואר או בתי שוקיים שנקשרו והוא מבקש לפשטם בלילה כשיכנס למטתו לישן ובכה"ג דאיכא צער גדול מש"כ צער אחר כ"ש הא דפרעושי דבדחיה זוריקה נמלט מעקיצתה ואי משום שתחזור עליו ותעקצו לא פסיקא גם יכול לחזור ולזרקה.

וכן כתב בעניינו של כהן (קצא):

ותדע שאין לדמות צער לצער שהרי מצטער מרוב מאכל לא התירו ע"י סם וכן העלאות אונקלי אלו היו צריכי לסם לא שרו רבנן ע"ש בש"ע סי' שכ"ח סל"ז מ"ג

19. ניתן לומר שכיון שמדובר על מקרה שבו יצא האדם מתחומו, הדין שאין לו אלא ד' אמות אינו הדין הרגיל של תחומין, ולכן מקילין בו יותר, אך הפוסקים לא הביאו נימוק זה, ומשמע שהבינו שיש כאן דין רגיל של תחומין.

אע"פ שהם ג"כ כאבים שבגופו מ"מ מי יחלוק מסברת הכרס על רמ"א אפילו להחמיר. מ"מ נראה דבנדון הנ"ל כבר כתבו הפוסקים שסתם בני אדם חולים אצל הקור ולא יספיק מה שהם לבושים יפה יפה כ"ש כהן הנ"ל שאם לא נתיר לו יסבול כמה מיני צער מפני הרוח והקרירות. ועוד דבכמה דוכתי ארז"ל במקום פסידא לא גזרו רבנן ור"ל הפסד ממון וא"כ י"ל דכ"ש צער הגוף

החוו"י מקבל עקרונית את המג"א, אחרת התורה תהיה עיר פרוצה, אולם בתוך דבריו יש יסוד להשוואה והוא כשיש צער גדול, ניתן ללמוד מגונח. ומסביר את דברי הרמ"א בניגוד לפשוטם שהיתר פתיחת שני קשרים הוא היכן שיש צער גדול של מניעת שינה וכדומה.

וכן למד הרב פיינשטיין בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ד סימן צא)

בדבר לשאת תינוק שיכול לילך בכרמלית שהוא שבות דשבות, הנה אם הוא באופן שהתינוק בוכה וא"א לו להשתיקו אלא כשיביאווה הביתה מסתבר להתיר, דאף שכתב המג"א בסימן ש"ז סק"ז ובסק"ח שאין מדמין דבר לדבר בעניני השבותים, מ"מ כיון שהתינוק מצטער טובא יש להקל... ומסתבר שבמקום צערא וכ"ש דינוקא יש יותר להתיר מלדבר מצוה.

האג"מ קובע כאן כלל שבמקום צער גדול אפשר להתיר, ובמקום צער וביותר צער של תינוק יש להתיר יותר מלדבר מצוה²⁰.

חבל אחרונים זה נוקט שאין להשתמש בצורה גורפת בכלל במקום צער לא גזרו חכמים אולם אם ישנו צער גדול וחריג בהחלט ניתן לישים את הכלל גם במקומות נוספים מעבר לאמור בגמרא.

אמנם לכאורה מהמקרים שהבאנו בראשית המאמר משמע שיש בראשונים ובאחרונים שכן למדו להתיר במקום צער אף במקרים אחרים, מבין הראשונים מצאנו את שיטת התוס' והרא"ש שהתירו למיניקת להקל חלבה (עיין פיסקה ג.3) האו"י שהרחיב את דין מצטער לדין יציאה מחוץ לתחום (לעיל פיסקה ג.5) ולמד זאת מדין מצטער בסוכה. ואף במה שדן החוות יאיר עצמו בהריגת פרעוש מצאנו בראשונים שהתירו (עיין פיסקה ג.2)²¹.

באחרונים, הרמ"א²² ג"כ פסק בדין מחודש של התרת קשרים (עיין פיסקה ד.1), וגם פסק את דינו של האו"י (תד, א).

20. ועיי' משי"כ לעיל פיסקה 1.1.

21. וקצת צ"ב על החוות יאיר שלא הזכיר דעה זאת המופיעה בבי"י, ואולי כיון שהשו"ע פסק לא כך לא חש להזכיר דעה הדחויה מהלכה וצ"ב.

22. הרמ"א החשיב מאוד בשיקולי הפסיקה את מרכיב הצער והכבוד האנושי עיין במאמרו של יעקב בלידשטיין שנתון המשפט העברי כרך ט-י בעיקר מעמוד 166-170. ושיטתו זוקקת מחקר מעמיק יותר ואין כאן מקומו.

וכן העיר בשו"ת בצל החכמה²³ (ח"ג פח) על דברי החו"י שאין לומדים היתר מקום צערא לדינים אחרים :

"אמנם בגוף דברי החו"י יש להעיר מהא דמבואר (שבת ק"ז א) המפיס מורסא בשבת וכו' אם להוציא ממנה ליחה פטור, והיינו פטור ומותר כמפורש בגמ' שם, ופרש"י (ד"ה פטור) ורבנן נמי לא גזרו בה שבות משום צערא עכ"ל. ובגמ' יליף לה מדקתני מחט של יד ליטול בה את הקוץ ע"ש, וטעמא ג"כ דמותר משום דבמקום צערא לא גזרו. ובתוספות (שבת קל"ה. ד"ה מפני) דנו להתיר לאשה להוציא החלב מדדיה משום צערא מידי דהוי אמפיס מורסא דשרינן משום צערא. ועיין שבת (קכ"ט ב), כל האמור בפרשת תוכחה עושין לחיה בשבת, והיינו משום צערא וכמש"כ התוספות שם (ד"ה כל). הרי דלא רק בגונח יונק התירו חכז"ל משום צערא, אלא גם במפיס מורסא, בנטילת קוץ, בחלב, ובחיה בכל האמור בפרשת תוכחה. – גם מבואר כי ילפינן דרבנן מדרבנן מפיס מורסא מנטילת קוץ (שבת ק"ז א)...".

וכמו כן באחרונים נוספים מצאנו שהקלו במקום צער, אך בד"כ באיסורי דרבנן קלים (עיין לעיל פיסקה ג. 4, ד. 1, א. 2).
למעשה א"כ דבר זה נראה שנתון במחלוקת הפוסקים.

ח. סיכום

הביטוי שמצאנו בגמרא "במקום צערא לא גזרו רבנן", שלכאורה נראה ככלל גורף, ואכן הביאווהו הפוסקים כסיבה להיתר במקרים שונים, בעיון מדוקדק יותר נראה שההיתר אינו כללי, ובד"כ ולרוב הדעות מתיר רק באיסורי דרבנן קלים או בתרי דרבנן, או לחילופין כאשר הצער גדול עד כדי כך שנחשב כחולה שאב"ס. ולפ"ז השימוש בכלל זה דורש זהירות רבה, וכך כתבו שאין ללמוד ממקרה אחד לשני ומאיסור אחד לשני במג"א (שו"ז סק"ז), ובחוות יאיר (בסי' קסד) וע"ש שכתב שאין לדמות גם צער לצער, מאידך גיסא מצאנו בפוסקים ראשונים ואחרונים שהשתמשו בכלל זה, אך בדרך כלל בשל רמת צער גבוהה או לחילופין רמת איסור נמוכה וקלושה, והדבר עדיין צריך ליבון.

23. לרבי בצלאל שטרן (תרע"א-תשמ"ט).